

В. В. Газін

ЯКИМ СОМКО: НА ШЛЯХУ ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ (ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ДІЯЧА ПЕРІОДУ РУЇНИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ)

У статті на основі документальних матеріалів, літописних свідчень та розрізнених історіографічних фактів здійснюється спроба окреслити основні штрихи політичного портрету Якіма Сомка, одного з найяскравіших діячів періоду Руїни.

Ключові слова: Руїна, наказний гетьман Яким Сомко, Лівобережжя, Московська держава, Ніжинська «чорна» рада.

Період другої половини XVII ст. в історії України не безпідставно вважається одним з найтрагічніших. На цей час припав апогей сумнозвісної Руїни – часу, коли зазнавала руйнувань Українська козацька держава витворена зусиллями Великого гетьмана Богдана Хмельницького та його сподвижників в ході Української національної революції XVII ст. Після смерті гетьмана під дією зовнішніх та внутрішніх чинників (втручання в українські справи сусідніх Московської держави, Польщі та Криму, боротьба за владу між різними угрупованнями козацької старшини, суперечності між різними станами українського суспільства тощо) спостерігалось руйнування основ, на яких трималася держава Військо Запорозьке. Тут і послаблення гетьманської влади, і посилення впливів сусідніх держав, які розколювали суспільство на промосковські та пропольські сили, і згубна тенденція до встановлення олігархічної форми правління. Наступники Богдана Хмельницького не змогли вберегти суспільство і державу від згубних процесів. І це попри те, що вони були представниками тієї, викоханої Богданом, української еліти, здебільшого, членами так званого «родинного клану Хмельницького». Переважно, це були освічені люди, з великим досвідом військової та політичної діяльності. Будучи причетними до політичного життя козацької держави часів Хмельницького, вони намагалися продовжити його політику, коли опинилися біля керма держави. Проте, не користуючись таким авторитетом і повагою в суспільстві, не володіючи залізною волею як Богдан, ні І. Виговський, ні Ю. Хмельницький, ні П. Тетеря не змогли втілити в життя всі свої плани, політичні програми та ввійшли в українську історію, переважно, як невдалі правителі, за уряду яких поглибилися ті згубні процеси, які й призвели до падіння Української козацької держави.

Серед плеяди яскравих наступників Богдана Хмельницького, які залишили по собі помітний слід в історії, не останнє місце займає переяславський полковник, наказний гетьман та претендент на посаду гетьмана Лівобережної України в 1663 р. Яким Сомко.

Звичайно, не можна сказати, що його діяльність зовсім невідома історикам. Постаць Сомка згадується в контексті досліджень різних аспектів історії України початку 60-х рр. XVII ст. Переважно, дослідники згадують про нього описуючи сумнозвісні події Ніжинської «чорної» ради 1663 р.

Зокрема, слід назвати праці А. Востокова, К. Стецюк, В. Горобця, В. Смолія та В. Степанкова, В. Кривошеї, який приділяє увагу постаті Я. Сомка в плані дослідження генеалогії козацьких родин Переяславського полку, а також окремі публікації автора даної статті [3; 16; 7; 15; 8; 4; 5; 6]. У той же час не сьогодні не існує спеціального дослідження присвяченого життю та діяльності цього непересічного представника козацької еліти другої половини XVII ст. У даній статті ставиться мета, на основі розрізаних фактів, що стосуються діяльності Якіма Сомка, окреслити політичний портрет державного діяча періоду Руїни.

Яким Семенович Сомко (Сомченко) в історію України ввійшов як один з найбільш яскравих діячів доби Української національної революції XVII ст. Літописець Григорій Граб'янка про нього писав: «А Сомко ж був воїном відважним і сміливим, рослим, вродливим і краси надзвичайної...» [9, с.120]. Склалося так, що виступив він на перший план в один з найтрагічніших періодів вітчизняної історії, коли після смерті Богдана Хмельницького козацьку Україну охопило полум'я громадянської війни й вона розкололася на два гетьманства. Особистою трагедією Сомка стало те, що він опинився в епіцентрі боротьби, що розколола Україну, піддавшись власним амбіціям здійснив спробу досягнути найвищого щабля в державній структурі козацької держави й у кінці кінців закінчив життя від руки ката.

На сьогодні немає свідчень щодо часу народження Сомка, проте на момент його загибелі (1663 р.) він ще був достатньо молодою людиною, якщо зважати на характеристики літописців, які звертали увагу на його красу й стачність. Очевидно на 60-ті рр. його вік не перевищував 40-45 років, тож можна припустити, що народився він десь в 1615-1620 рр. Вважається, що Яким Сомко походив з переяславських міщан, можливо купецтва. Водночас, на думку В. Липинського, він належав до «старинних» козаків. Також і В. Кривошея у своєму дослідженні називає родичів Сомка – Федька Сома, сотника козацького, що потрапив у 1619 р. до московського полону та Семена Сома (очевидно батька), який згадується під час козацького посольства в Москву [8, с.13]. Усі дослідники відзначають заможне становище родини Якіма. Очевидно це дало йому змогу здобути пристойну освіту (існують припущення, що Сомко навчався в свій час у стінах Києво-Могилянської колегії).

З початком Української національної революції Яким опинився в козацькому війську, і відразу не на останніх ролях. Таку його кар'єру можна пояснити тим фактом, що він являвся свояком Богдана Хмельницького (його сестра Ганна була першою дружиною Великого гетьмана). Слід відзначити особливу довіру до нього з боку Богдана. Є дані, що саме в його будинку знайшли притулок молодші діти Хмельницького, коли той після наїзду Чаплинського на хутір Суботів наприкінці 1647 р. відправився на Січ.

Тож не дивно, що з перших днів Національної революції молодий родич гетьмана опинився серед його найближчого оточення. Саме з таких людей – вірних, часто пов'язаних з ним родинними стосунками, Богдан Хмельницький намагався сформувати собі надійну опору для майбутніх змагань на шляху будівництва держави. З початку 50-х рр. Сомко фігурує як сотник Переяславського полку. При цьому він систематично бере участь у

старшинських радах, а також використовується гетьманом для різних доручень, зокрема й дипломатичного характеру (це черговий раз підтверджує наявність у Сомка необхідної освіти). Так відомо, що 15 вересня 1654 р. Б. Хмельницький відіслав його з листом до царя. У Москві він пробув до 14 жовтня й повернувся до гетьмана з царською грамотою. Це був надзвичайно відповідальний момент, коли необхідно було наповнити реальним змістом українсько-російський союз. Гетьман намагався переконати царя в необхідності надіслання російських військ для спільних дій проти поляків. І той факт, що листи були направлені саме з переяславським сотником промовляє про неабияку довіру до нього з боку керівника Української козацької держави.

Після смерті Богдана розпочалася боротьба всередині «клану» Хмельницького за гетьманську булаву. Звичайно, намітилася неприязнь між Іваном Виговським та Сомченком, який на той час вже згадувався на посаді наказного полковника переяславського. Цьому періоду відповідає досить суперечлива інформація. Так є дані, що у зв'язку з погіршенням стосунків з новим гетьманом він змушений був покинути Україну й відправитися на Дон. Пізніше йому дорікали в тому, що він «...на Дону вином шинкував» [2, с.337]. З іншого боку, є інформація, що Сомко «бувний наказний полковник переяславський» був присутній під час зустрічі української старшини на чолі з Ю. Немиричем з московським представником Кікініним, яка відбулася 4 вересня 1658 р. Також Яким Сомко значиться серед старшин. Які були нобілітовані сеймом у 1659 р. Зокрема, йому було надано герб – «рука, оголений меч тримаюча і на вершу шлем» [8, с.14]. Можливо, невдоволений занадто скромними й несправедливими, на його думку, пожалуваннями він вже після цього відправився на Дон.

Знову фігурує Яким Сомко вже серед активних противників Івана Виговського та Гадяцьких статей, які й здійснили повернення гетьманської булави молодому Хмельниченку. Зокрема, саме його називає літописець серед прибулих до Юрія під Трехтемирів старшин. При цьому зазначається, що він з'явився на чолі великого загону, набраного з козаків різних лівобережних полків. Очевидно, дядько в цей час мав досить значний вплив на молодого гетьмана. Це сприяло подальшій кар'єрі Сомка. 15 жовтня 1660 р. він прибув до Переяслава в ранзі намісника гетьманського білоцерківського, а вже 20 жовтня іменує себе наказним гетьманом [8, с.14].

Чуднівські події 1660 р. та підписання Юрієм Хмельницьким Слободиського трактату з Польщею, який передбачав відновлення дії Гадяцької угоди, кардинально вплинули на ситуацію в козацькій Україні. У той час, як правобережні козацькі полки підтримали кроки гетьманського уряду, лівобережні, залишаючись вірними Москві, перейшли в опозицію до Юрія Хмельницького. Саме їй очолив наказний гетьман Яким Сомко. Можна багато говорити про причини, що спонукали його до такого кроку. По-перше, очевидно, тут свою роль зіграло честолюбне бажання Сомка, як одного з представників «клану» Хмельницького зайняти відповідне становище в суспільстві. Доля давала йому шанс отримати гетьманську булаву, хоча й лише на Лівобережжі. По-друге, свою роль зіграла жорстка й активна позиція Москви, яка просто не дозволила лівобережним полкам приєднати до антимосковського курсу гетьмана Юрія Хмельницького.

Відтак у листопаді 1660 р. саме Я. Сомко здійснює військові акції проти лівобережних міст, які піддалися Ю. Хмельницькому. Він направив охтирського полковника Івана Гладкого до Прилук і Лубен та змусив їх підкоритися. Тоді ж вів боротьбу проти непокірного полтавського полковника Жученка [8, с. 14].

Уже з кінця 1660 р. на Лівобережній Україні розпочався процес підготовки обрання свого гетьмана. Головними пошукувачем булави, звичайно, виступив Яким Сомко. Так, в грудні 1660 р. до Москви прибув осавул Степан Єнко з проханням дозволити обрати Я. Сомка повним гетьманом. А в квітні 1661 р. було споряджено до Москви нове посольство, з інформацією про підготовку в Переяславі ради для обрання гетьмана. При цьому наголошувалося, що більшість лівобережних козацьких полків «... крім Сомка на це місце нікого не чають» [1, с. 48-58]. Дійсно, в цей час Я. Сомко проводить активну діяльність з метою заручитися підтримкою впливової лівобережної козацької старшини. Згадується про те, що він отримав таку з боку миргородського полковника Павла Животовського, лубенського – Федора Шамрицького, Зінківського – Василя Шимоновського. А вже в травні 1661 р. біля Бихова відбулася рада, більшість учасників якої висловилися на підтримку Я. Сомка. Проте, ситуація була не такою сприятливою для наказного гетьмана. Після ради представники ніжинського полку заявили, що, крім свого полковника Василя Золотаренка, нікого в гетьмани не хочуть. Тому, зважаючи на заяву останніх, та через відсутність на раді полтавського полковника Жученка з козаками й запорожців, було вирішено, що питання вибору гетьмана необхідно відкласти та передати його на розсуд московського царя.

Таке формулювання рішення ради повністю відповідало інтересам російського уряду. Ініціатива перейшла до нього. У цей час активну роль в лівобережних подіях став відігравати ніжинський протопіп Максим Филимонович, який згодом отримав посаду єпископа Оршанського та Мстиславського й виступав під іменем Мефодія.

У Москві не поспішали з обранням гетьмана на Лівобережжі. По-перше, там ще зберігали надію, що зможуть повернути під свою владу Ю. Хмельницького (Сомко отримав спеціальне доручення спробувати переконати Хмельницького відступитися від поляків і знову присягнути царю). По-друге, ні Сомко, ні Золотаренко не влаштували російський уряд в якості можливого гетьмана. І один, і другий були представниками старої козацької еліти, що формувалася ще Б.Хмельницьким. І якими б сильними не були у них корисливі інтереси, як би вони не клялися у вірності царю, все ж час від часу в їхніх діях проявлялися незалежність поглядів і бажання встановити в Україні владу, яка б якомога менше залежала від Москви.

На літо 1661 р. з'явився третій претендент на гетьманство. Ним був Іван Брюховецький, якого запорожці проголосили кошовим гетьманом. Головним об'єктом його передвиборних нападок став Яким Сомко. Скарги та попередження Брюховецького зіграли свою роль. Уже 16 липня 1661 р. у своїй відписці до царя воевода князь Григорій Куракін вказував, що наказний гетьман хоче вчинити з царськими людьми те саме, що зробили з В.Б. Шереметьєвим. 10 жовтня 1661 р. про його ненадійність повідомляв переяславський воевода Володимир Волконський. А стольник Іван Песков

у своєму донесенні зазначав, що в жовтні 1661 р., під час облоги військами Ю. Хмельницького Переяслава, Я. Сомко проводив з гетьманом таємні переговори [2, с.332]. Подібна інформація надходила до Москви й протягом 1662 р. Так, на початку червня В.Волконський повідомляв, що «...у Якіма Сомка і у всіх полковників хитання великі» [2, с.338]. А 27 червня 1662 р. вже київський воєвода І. Чаадаєв доповідав, що писар наказного гетьмана обмовився, що той з Хмельницьким змовляються, щоб їм об'єднатися з кримським ханом [2, с.340].

У листах Брюховецького та Мефодія Сомко називався наступником і продовжувачем політики Виговського та Хмельницького, при цьому зверталася увага на родинні зв'язки останнього з Сомком. А Ф. Лодиженському Брюховецький говорив: «...а коли Я. Сомко гетьманство обійме, тоді ж від Великого Государя відійде до ляхів» [2, с.349].

На весну 1662 р. Брюховецький спромігся налаштувати проти головного свого конкурента також і впливового в козацькому середовищі кошового Івана Сірка. Останній, будучи на перших порах лояльним до Я. Сомка, різко змінив свою позицію щодо нього. У відповідь на спробу наказного гетьмана заручитися його підтримкою, Сірко 20 березня 1662 р. в різкій формі заявив йому, щоб той більше не писав і що «... його зрада й лукавство стали очевидними всьому війську» [2, с.337].

Сомко, розуміючи, що головною силою, яка може суттєво вплинути на результати боротьби за гетьманство, є Москва, намагався схилити царський уряд на свою сторону. Протягом 1661-1662 р. наказний гетьман систематично споряджав туди посольства. Він намагався продемонструвати свою вірність (направляв до Москви полонених татар та поляків як доказ його старанності), а також спростовував наклепи суперників.

Реальним підтвердженням слів Сомка стали його успішні військові дії в цей період проти полків Юрія Хмельницького та союзних йому поляків й татар. Під час першої спроби Хмельниченка в січні-лютому 1661 р. оволодіти основними лівобережними містами – Ніжином, Переяславом та Черніговом Я. Сомку, завдяки рішучим і оперативним діям, вдалося під Переяславом розгромити правобережні загони на чолі з Бережецьким та Макухою. Розвиваючи наступ, наказний гетьман невдовзі спромігся завдати поразки українсько-польським підрозділам під Трехтемировим та Стайками. А 11 березня 1661 р. була відзначена чергова перемога його полків. Під Переяславом було розбито загони керовані полковником Ю. Хмельницького Сулимою.

Успішні дії Сомка значно укріпили його становище й авторитет в середовищі козацтва. Свої повинні грамоти йому надіслали й присягнули на вірність царю лубенський, прилуцький та миргородський полковники, сам наказний гетьман спромігся в квітні 1661 р. підпорядкувати собі міста Остер, Веримівку, Жовкни, Іркліїв.

У жовтні-листопаді 1661 р. відбулася чергова спроба Хмельницького підпорядкувати собі лівобережні полки. Основні зусилля були сконцентровані на здобутті Переяслава, де зі своїми військами засів Я. Сомко. Під час самої облоги відбулися три його зустрічі з племінником. У ході переговорів кожен намагався переконати опонента в необхідності припинення війни й

підштовхували до присяги чи то польському королю, чи московському царю. Очевидно, ці зустрічі справили значний вплив на Сомка. Московські воеводи відзначали його підозрілі дії. Зокрема, вони звертали увагу на його очевидну пасивність: «...під час облоги пив і промислу від нього ніякого не було...кого з татар козаки візьмуть, він від нас беріг і всякі відомості приховував» [2, с.332-334]. І. Песков запевняв, що якби на той час не підійшло поповнення московських військ, то Я. Сомко зрадив би і здав Переяславу Хмельницькому.

Невдала облога Переяслава змусила гетьмана відступити. Полки Сомка та московські війська організували переслідування противника. Значних втрат зазнали правобережні полки й поляки під Кропивною. У полон тоді потрапили Т. Цецюра та Корошуп.

Навесні 1662 р. Ю. Хмельницький здійснив чергову спробу поширити свою владу на Лівобережжя. Знову головні події розгорнулися навколо Переяслава. 1 червня 15-ти тисячне українське військо за підтримки 1 тис. татар та 17 польських корогв розпочало облогу міста, в якому обороною керував Я. Сомко. Облога тривала понад чотири тижні. Хмельницький під час облоги «...безперестанно бив з гармат по міським мурам і робив підкопи» [12, с.34]. Проте, після прибуття під місто загонів ніжинського полковника В. Золотаренка та белгородського воеводи Г. Ромодановського правобережні полки змушені були відступити. Перейшовши в наступ, війська під керівництвом Я. Сомка та Ромодановського в середині липня завдали відчутних поразок полкам Хмельницького й полякам під Каневом та Ржищевим.

Проте, численні листи Я. Сомка і його успішні дії проти польсько-татарських військ та полків Ю. Хмельницького, а також підтримка значної частини вищого духовенства й козацької старшини не мали позитивного впливу на ставлення російського уряду до наказного гетьмана. У Москві краще сприймалися відкрито промосковські, хоча й демагогічні, заяви Брюховецького. До того ж, з ряду причин Яким Сомко, як гетьман, не міг влаштувати московську політичну еліту. Він був яскравим представником тієї непокірної козацької старшини, котра зберігала вірність до тих пір, поки їй це було вигідно й завжди болісно реагувала на будь-які спроби Москви урізати її суверенітет і намагалася будувати свої відносини з московським урядом на суворо договірній основі. Поведінка й міркування Я. Сомка змушували непокоїтись уряд Росії. Так, наказний гетьман піддавав критиці окремі статті Переяславської угоди 1659 р. Зокрема, в розмові з Ф. Лодиженським він зазначив, що «... в Юрасевих пунктах поганого що написано, – гетьману не вільно за провини карати горлом, – це потрібно відмінити» [2, с.360]. Така позиція Сомка була спрямована на встановлення в Україні сильної гетьманської влади, при якій володар булави свою внутрішню політику й судочинство міг би здійснювати незалежно від Росії. Це давало б йому змогу розправлятися з опозицією (особливо з вірними Москві людьми типу Брюховецького і Мефодія). У випадку неприйняття Москвою вказаної пропозиції, наказний гетьман погоджувався на компромісний варіант: гетьман мав право чинити суд за присутності представника московського уряду. Але й така постановка питання не могла влаштувати російське керівництво, котре, користуючись безвладдям в Україні, з успіхом посилювало тут свої позиції.

Сомко виступав з програмою об'єднання козацької України. Для цього, на думку наказного гетьмана, необхідно було надіслати близько 20 тис. війська в основні правобережні міста: Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Білу Церкву та Брацлав, що мало б змусити польський уряд піти на укладення миру. Для дій проти Криму наказний гетьман пропонував, зокрема, на Запорозжі побудувати містечка і послати туди 10 тис. російське військо та гармати для оборони від татар. Без сумніву, це мало б призвести і до послаблення опозиційно налаштованого до Я. Сомка Запорозжя та поставити його під контроль гетьмана.

У сфері соціальної політики наказний гетьман говорив про необхідність виділення козацького стану й чіткого відмежування його від посполитих. «Козаки окремо по своїх лістрах переписані, а мужики собі переписані будуть...» [2, с.360]. Така позиція позбавляла його підтримки значної маси селянства й давала його суперникам можливість зіграти на цьому. Але не слід забувати, що Сомко був типовим представником козацької верхівки й сповідав ідеологію свого стану.

У Москві, зважаючи на звинувачення на адресу Сомка з боку воєвод та єпископа Мефодія, не були схильними довіряти наказному гетьману. Крім того, й через схильність Сомка відігравати якомога самостійнішу роль у політичному житті держави. Російський уряд непокоїла його надто принципова позиція щодо дій московських військ, які перебували в Україні. У своїх листах до царя він скаржився на поведінку московських вояків, які в Переяславі, Кременчуку та інших містах людям утиски й різні кривди чинять. Він наголошував, що вони доходять до вбивств українських жителів, і що «...жити разом з ними немає ніякої можливості» [2, с.368]. Нарікання з його боку викликали також дії белгородського воєводи князя Г. Ромодановського. Наказний гетьман навіть вимагав, щоб той «...без відома гетьмана від себе воєвод міста не надсилав, що від цього людям є велике обтяження» [12, с.5-6].

Звичайно, це все в комплексі мало б переконати Я. Сомка в безперспективності планів отримати гетьманську булаву за сприяння російського керівництва. Тож закономірною стала його спроба, не гаючи часу, в обхід Москви організувати гетьманські вибори й затвердити себе як повновладного правителя Лівобережжя. У квітні 1662 р. він ініціював старшинську раду в Козельці. На ній була присутня більшість лівобережної старшини і Сомко без особливих проблем добився обрання себе гетьманом. Місія московського боярина, який був присутнім при цьому, обмежилася лише констатацією факту вибору гетьмана й врученням йому необхідних атрибутів влади. Але відразу після ради в Москву посипалися листи від сомкових суперників. У них заперечувалася законність обрання. Так, зокрема, Золотаренко й Мефодій твердили, що Сомко отримав гетьманство обманом, скликавши полковників нібито для вирішення якихось військових справ, він грубою силою змусив їх голосувати за себе. А київський протопіп В. Прокוף'єв, перебуваючи в Москві, говорив, що рада в Козельці була неповною, тому що на ній не була присутньою «чернь» і все поспільство. Крім того, на раді були відсутніми полтавський полковник Д. Гужель, зінківський – В. Шимон та миргородський – П. Царенков. Формально ці аргументи й стали причиною того, що у Москві не затвердили її результатів. Сомку дали зрозуміти,

що до гетьманської булави залишився один шлях – через загальну «чорну» раду, на якій би відбулися вибори «всіма вільними голосами» [2, с.349, 357].

З початку 1663 р., відчуваючи наближення ради, яка не обіцяла Я. Сомку нічого доброго, він вступив у переговори з наступником Ю. Хмельницького Павлом Тетерею. Так, уже під час обрання останнього на гетьманство на Чигиринській раді, що відбулася 1-2 січня 1663 р., були присутні представники наказного гетьмана лівобережного козацтва. 27 січня 1663 р. до Сомка з Правобережжя повернувся його посланець Жилка з листами від Тетері. У відповідь на запити царських воевод про зміст листування Сомко заявив, що на заклики Тетері розірвати з Московією він відповів рішучою відмовою, наголосивши на своїй вірності царю. При цьому Сомко зазначив, що самого Тетерю схилити під царську руку немає сенсу, бо той королем обласканий, зроблений секретарем, стольником полоцьким і отримав від польського керівництва великі маєтки. Між тим, дещо інші відомості були надані сомковим посланцем Жилкою, який стверджував, що між Сомком і Тетерею намітилося порозуміння.

Інформація про таємні переговори між П. Тетерею та Я. Сомком надходила в Москву й від основного конкурента Сомка в пошуках гетьманської булави Івана Брюховецького. 11 квітня 1663 р. останній писав до князя Г. Ромодановського, що Сомко й Тетеря таємно змовляються розпочати війну проти Москви і що Тетеря татар закликає, а Сомко царських людей грабує. Подібні свідчення дав і, схоплений у квітні 1663 р. в Гадячі, Теретин розвідник Парфентій Прописко, який підтвердив, що 12 квітня Сомко направив до Тетері листа, в якому було написано, щоб той «...військо своє зібрав та до ляхів відписав, щоб до нього, Тетері, прислав хан з Криму багатьох людей татар... а як Тетеря військо своє збере та з Криму орда і ляхи прийдуть і він би Тетеря з тим своїм військом і з татари, і ляхи йшов на цей бік Дніпра, а він би Сомко з військом своїм на допомогу до нього буде, воювати великого государя черкаські та окраїнні міста» [3, с.131]. Сам Тетеря у листі до короля вже в лютому 1663 р. повідомляв, що «Сомко готовий схилитися, якщо будуть гарантії Вашої милості» [14, с.261]. А до кримського хана писав, що «...і Сомко, і інші схилиються на наш бік і чекають лише прибуття Вашої ханської милості» [14, с.324].

Проте їхнє листування ні до чого не привело. Наказний гетьман так і не наважився зробити рішучий крок і порвати з Московією. У цьому проявилися непослідовність й нерішучість Сомка, які були лейтмотивом його політичних дій. Не зважаючи ні на що, він продовжував плекати надію, що зуміє повернути собі прихильність царя й стати повновладним гетьманом. Я. Сомко реально усвідомлював, що союз з Тетерею означав би для нього крах всякої надії на гетьманство. У цьому плані слід зауважити, що трагізм ситуації полягав у тому, що прагнучи об'єднання держави, і П. Тетеря, і Я. Сомко, і пізніше І. Брюховецький були далекими від порозуміння між собою. Кожен з них саме себе бачив на чолі єдиної держави, а їх протистояння мало наслідком лише розгортання братовбивчої громадянської війни.

Паралельно листуванню з П. Тетерею, Я. Сомко намагався забезпечити собі найкращі умови в разі проведення гетьманської елекції на чорній раді. Для цього він продовжував виправдовуватися перед царем, звинувачую-

чи водночас своїх суперників. Також спрямував зусилля на те, щоб не допустити участі в майбутній раді запорожців та єпископа Мефодія, аргументуючи це тим, що «... від віку не було, щоб єпископу гетьмана обирати» [2, с.358]. Щодо запорожців, Сомко зазначав, що Військо Запорозьке єдине і всі запорожці повинні розійтися по своїх полках і голосувати в їх складі, як це заведено здавна.

Незважаючи на всі зусилля Сомка, ситуація напередодні загальної ради була не на його користь. Зусилля Брюховецького мали позитивні для нього результати. Так, за свідченням драгунського капітана М. Мостікова, «...чернь в розмовах говорить, що їм милий гетьман Брюховецький, тому що він людина смирна та не горда. А Сомко і полковники люди горді і їм чинять утиски, а самі збагатилися» [13, с.145]. На заклик Брюховецького направитися до Ніжина на раду, за свідченнями Самовидця, «...що живо рушили з домів не тільки козацтво, але усе поспільство купами, а не полками» [10, с.89]. Також у Москві вважали саме кошового найкращим претендентом на гетьманство і спрямували свої зусилля на моральну, матеріальну і навіть військову його підтримку.

Чорна рада, всупереч старанням Я. Сомка, відбулася 17-18 червня 1663 р. в м. Ніжині. Вона пройшла під повним контролем московської делегації, очолюваної князем Дмитром Велико-Гагіним. Коли 17 червня з початком виборів гетьмана розгорілася бійка між прихильниками й противниками Сомка. За свідченням самого князя, російські солдати під командою майора Страсбуха закидали натовп козаків ручними гранатами і завдяки цьому навели порядок. Однак, зважаючи на той факт, що вказані заходи московських вояків змусили відступити прихильників Я. Сомка, очевидно саме проти них були застосовані такі методи заспокоєння. Фактично саме втручання російських військ вирішило результат ради.

Відразу ж після ради на Лівобережжі запанувало жорстоке свавілля. Г. Грабянка, описуючи ці події, говорив: «...у ті дні не один заможний чоловік покинув свою домівку і страху ради ховався де міг, а всі інші жителі, по містах і селах перебуваючи між смертю і життям, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець» [9, с.128]. У свою чергу переяславський воевода князь Волконський наказав заарештувати осіб з оточення Я. Сомка. Так були взяті під варту осавул М. Пригара, військовий суддя С. Гладкий, а також сомкова дружина з дітьми [16, с.245]. З Москви поступило розпорядження про опис і арешт майна Сомка і його товаришів [3, с.137].

У Москві бажали пошвидше розправитися із Сомком, аргументуючи це небезпекою польського вторгнення. Тож 8 вересня 1663 р. звідти надійшла грамота на ім'я стольника К. Хлопова, де вказувалося щоб «...гетьману Брюховецькому говорити таємним чином, щоб вони Сомка з товаришами судили за військовими правилами, не очікуючи, щоб ту справу до виконання привести відразу..., щоб у Війську Запорозькому ніяких сум'ять не вчинилося» [11, с.4-5; 17, с.1].

18 вересня 1663 р. в м. Борзни було страчено Я. Сомка, В. Золотаренка та найближчих їх прихильників О. Щуровського, А. Силича, С. Шамрицького, П. Киндея, А. Семенова та К. Ширяя. Ще десять осіб із числа стар-

шини було відправлено до російської столиці, а звідти зіслано до Сибіру. Літописець Григорій Граб'янка, описуючи картину страти, розповідав, що коли кат татарчук підійшов з оголеним мечем до Сомка («...подивився на нього і з подивом та жалем у голосі запитав: «Невже і цього рубати треба?») І околи почув у відповідь, що цей також має померти, вигукнув: «О нерозумні й немилосердні голови! Та цього чоловіка Господь створив на подив людям... ви ж, тупоголові, і його не жалієте, смерті віддасте!» Там же літописець зазначав: «Воистину, коли б ці два дружніх чоловіки – Попович та Сомко – ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького, бо, невтомно займаючися військовою справою, вони не лише ляхів, що спрагли панування на Україні, а і татар, котрі під личиною братерства брали людей у ясир, безжалюбно били, так розбивали, що ті не могли отямитися (тут згадується паволоцький полковник Іван Попович, який підняв повстання проти П. Тетері у травні 1663 р., зазнав поразки й був страчений. Існують дані про зв'язки між Поповичем та Сомком – В.Г.)» [9, с.130]. Звичайно, важко порівнювати Якіма Сомка та Богдана Хмельницького. Вочевидь це фігури різної ваги. Звичайно, вони полишили різний слід та заслужили різну пам'ять в історії України. У їх діяльності знаходимо й великі успіхи, й прикрі помилки та прорахунки. Проте, вони боролися й полягли за Україну.

Список використаних джерел:

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1867. – Т. 5.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. 7.
3. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. – 1888. – Т. 21. – Май.
4. Газін В.В. Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для Української держави // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 33-46.
5. Газін В.В. Політична програма Якіма Сомка (початок 60-х рр. XVII ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4(6). – С. 266-272.
6. Газін В.В. Яким Сомко // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн.2. – К., 2004. – С. 149-164.
7. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001.
8. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.
10. Літопис Самовидця. – К., 1971.
11. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.П, № 15407.
12. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.П, № 15544.
13. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. – К., 1929. – Ч. 1.
14. Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1859. – Т. 4. – Р. 3.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999.
16. Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки інституту історії (АН УРСР). – К., 1957. – Т. 9.

17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 315.

In this article on the basis of documentary materials, annalistic certificates and separate historiography facts an attempt to outline the basic strokes of Jacim Somko political to the portrait is carried out, one of the brightest figures of period of Ruin.

Key words: Ruin, order hetman Jacim Somko, Left-bankness, Moscow state Nichyn advice.

Отримано: 3.03.2008

УДК 94(477.4)«17/18»:314.9

О. Л. Кузема

ЧИСЕЛЬНІСТЬ Й ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті робиться спроба здійснити аналіз та визначити динаміку змін чисельності та етносоціального складу населення міст і містечок Правобережної України після переходу краю під владу Російської імперії. На основі архівних матеріалів, історичних досліджень автор доводить, що кількісне зростання населення міст і містечок відбувалося в основному за рахунок міщан і купців – вихідців із Росії, євреїв, представників інших національностей. Водночас землеробське українське населення витіснялося із центру міст на міські околиці. Проводиться думка, що під впливом політики російського самодержавства міста і містечка Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. стали все менш доступними і навіть ворожими для українців.

Ключові слова: Правобережна Україна, міста, містечка, етносоціальний склад.

Для з'ясування суті і тенденцій розвитку міських поселень Правобережної України після її приєднання до Російської імперії важливе значення має аналіз й вивчення динаміки змін чисельності та етносоціального складу їх населення. Адже саме демографічний фактор населених пунктів значною мірою визначав долю земель Правобережжя.

Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. в Правобережній Україні міське населення мало тенденцію до зростання. Яскраво це підтверджують статистичні дані, наведені І.О. Гуржієм. За його підрахунками, кількість міських мешканців Київської губернії у 1811 р. складала 64,3 тис. осіб, в 1825 р. – 73,8 тис., 1840 – 125,5 тис., а у 1858 р. – 203,6 тис. порівняно із 1811 р. вона зросла у 3,16 рази й становила 10,5% від всього населення губернії [10, с.78]. І це при тому, що частка міщан в загальній чисельності населення Київщини у 1842 р. не перевищувала 7,2%. [16, с.51].

Дещо меншою була чисельність жителів міст і містечок Подільської губернії. Зокрема, із 43,6 тис. осіб у 1811р. їх населення збільшилося до 120,8 тис. у 1858 р. або у 2,8 рази і становило 6,9% від всього населення губернії. Міське населення Волинської губернії за цей же період збільши-